

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1985 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1986

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1985

VILNIUS

1986

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1985

VILNIUS

1986

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ
ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1985

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1986

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Mečislovas JUCAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDŪNAITE (sekretorė), Tamara TARŠILOVA, Adolfas TAUTAVIČIUS, Irena VALIKONYTE, Regina ZEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Li237 Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai = Ежегодник истории Литвы. Год 1985 / LTSR MA, Istorijos inst., LTSR istorijos problem. moksl. taryba; Redkol.: B. Vaitkevičius (vyr. red.) ir kt.— V.: Mokslas.

Leidž. nuo 1973 m.

1986. 183 p.: iliustr. Lygiagr. antr. taip pat angl., vok. Str. santr. rus. LTSR MA istorijos inst. leid. 1985 m. bibliogr. / R. Strazdūnaitė, p. 147—149.— Bibliogr. str. gale ir išnašose.

Knygoje spausdinami pranešimai ir straipsniai apie Šiaulių žemę karo su Ordinu metu (1236 m.), Birutės kalną ir gyvenvietę Palangoje, ekonominę ir socialinę Klaipėdos krašto padėtį 1923—1939 m., Šiaulių prekybos institutą ir jo veiklą 1939—1944 m., Lietuvos liaudį Tarybų Sąjungos tautų kovoje su hitleriniu fašizmu Didžiojo Tėvynės karo metais. Yra žinių apie majoratinius dvarus (XIX a.—XX a. pradžia) ir kt.

L 0505040000—234 Z—86
M854(08)—86

BBK 63.3(2L)
9(TL)

DĖL KAI KURIŲ ARKLIŲ PAVADINIMŲ ŠALTINIUOSE

Nekalbant apie specialesnius arklių pavadinimus, ne visuomet lengvai galima apibūdinti ar išversti net ir bendriausius šaltiniuose pasitaikancius jų atvejus. Antai K. Sirvydo žodynas teikia tik *arklio*, o ne *žirgo* leksemą. Galbūt tai šiek tiek susiję su lenkų kalbos žodžiu *koń* plačiąja prasme (kur kas platesne už rusų *конь*), tačiau tuo negalima paaiškinti, kodėl, aptariant įvairias sąvokos *koń* atmainas, šiame žodyne visur tevertojamas *arklys*, visai neužsimenama apie *žirgą*¹. Juo labiau kad *žirgas* (su jo atitikmenimis latvių ir prūsų kalbose) — gana senas baltų kalbos žodis. Jo senumą liudija Petro Dusburgiečio minima Zirgunės upė Pamedėje² ir plati žirgo tematika lietuvių liaudies dainose³. Jau vien šis pavyzdys rodo, kad ne taip paprasta išversti baltarusių žodį *конь*, nes kiekvieną kartą reikia atsižvelgti, ar jis čia turi būdingą rytų slavams žirgo, ar platesnę lenkiškąją apskritai arklio prasmę.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymuose aptariamieji arkliai, tad žodis *конь* čia, be abejo, vartojamas žirgo prasme. *Žirgas* čia reiškia net raitelį — apskaitos vienetą, kas ypač yra ryšku nedetalizuotame 1528 m. surašyme⁴. Ir iš detalaus 1565, o ypač 1567 m. surašymo aiškėja, kad apskaitinė *žirgo* prasmė apima bet kokios rūšies ar veislės arklius bei žirgus⁵. I Lietuvos Statute žodis *конь* irgi vartojamas dažniausiai panašia prasme kaip kariuomenės sąrašuose — tiek jojamo žirgo⁶, tiek apskritai arklio⁷. Vis dėlto čia žodžio *конь* apimtis yra kiek siauresnė, nes jam kai kur priešpriešinamas valstiečio arklys, vadinamas

¹ Pirmasis lietuvių kalbos žodynas.— V., 1976 (toliau — PLKZ), p. 214.

² *Scriptores rerum prussicarum.*— Leipzig, 1861, Bd. 1, S. 58. Plg. prūsų *sirgis* (eržilas). Zr.: Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai.— V., 1981, t. 2, p. 32. Yra iš *žirgo* kilusių hidronimų ir Lietuvoje. Zr.: V a n a g a s A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas.— V., 1981, p. 403, 404. Dėl prūsų ž atitikimo lietuvių ž žr.: Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika.— V., 1980, t. 1, p. 130.

³ Krištopaitė D. Lietuvių liaudies karinės-istorinės dainos.— V., 1965, p. 38—41, 48, 49, 77—80, 202, 203.

⁴ *Русская историческая библиотека.* Пг., 1915. Т. 33. Литовская метрика. Отд. 1, ч. 3 (toliau — ЛМ), с. 7—232.

⁵ Ten pat, p. 549: «Александро Зенкевич з Мадюна з Межан кони 2; один конь великий а другий малый»; 564: «Миколай Юрьевич з ыменя с Керновского и с Кенского в повете Виленском ставил коней 2, сам на кони..., а слуга на мерыне...»; 568: «Езоф Лавринович 2 кони...; один конь валах а другая кляча...»; 569: «Петр Войтехович Скленик... поставил коней 5 — три кони добрых а два коники малых...»

⁶ Статут Великого Княжества Литовского 1529 года.— Минск, 1960 (toliau — СВКЛ), с. 42: «пахолка на добром кони, штобы конь стоял за чотыри копы грошей...»; 44: «кождый подданный наш, шиховавши и пописавши... с тыми конми и со всем станком... А пописавши каждого коня маеть в шерсть написати и клейно его маеть на рейстр намалевати»; 47: «Кому бы не достало, будучи на войне, стацей и самому естли або на кони его...»

⁷ Ten pat, p. 64: «мают списати все имене и люди, и доходы, стада, кони, чeled невольную и зася scarбы... и вси иные речи рухомые...»; 120: «хто бы под шляхтичом або под шляхтянкою грабеж вчинил: кони побрал або в костела, або на торгу, або на поли, або в пиру... або перед слугою кони взял, або з воза выпрег...»

Ypač būdingas šiuo atveju Slucko nuorašo XII.5 straipsnio papildymas.— Ten pat, p. 120: «А естли бы теж чий чоловек также чиего чоловека пограбил, тогда маеть навезати грабеж яко кони, так и быдло...»

кляча⁸. Кляча — darbinis arklys (ašvienis), kaip aiškėja ir iš šio statuto XII.24 straipsnio⁹. Užtat kai kur I Lietuvos Statute pavartojamas net terminas *конь военный*¹⁰, kurį reikėtų versti karo ar jojamuoju žirgu. Lotyniškoje I Lietuvos Statuto redakcijoje gal net ryškiau skiriami jojamojo ir darbinio arklio terminai. Pirmajam taikomas žodis *equus*, antrajam — *imentum*¹¹.

Ryškiausiai žodžiui *конь* taikoma jojamojo žirgo, o *кляча* — darbinio arklio prasmė XVI a. dvarų inventoriuose¹². Tačiau į XVII a. pradžią lenkų kalbos įtakoje žodis *конь* ir čia ima įgauti platesnę, taigi ir darbinio arklio prasmę (tame pačiame inventoriuje rašoma ir *конь*, ir *кляча*)¹³. XVII a. lenkų kalbai išstūmus baltarusių, savaime suprantama, paplito čia ir žodis *koń*¹⁴. Bet greta jo lenkiškuose inventoriuose išliko ir *klacza*¹⁵. Visa bėda, kad šis žodis galėjo reikšti ir kuiną. Be to, kaip rodo K. Sirvydo žodynas¹⁶ (jį paremia kai kurios XVII a. lenkiškųjų inventorių vietos)¹⁷, šis žodis kai kada reiškė ir kumelę. Į tai juo labiau reikia atkreipti dėmesį, nes K. Sirvydo žodynas pateikia ir lenkišką žodį *szkapa*, be jokių dviprasmybių reiškiantį kuiną¹⁸. Svarbiausia, kad čia lenkiškąja kumelės prasme žodis *кляча* dažnai vartojamas ir dviejuose paskutiniuosiuose XVI a. kariuomenės surašymuose; jeigu jį laikytume vien kuinu, išeitų, jog visa Lie-

⁸ Ten pat, p. 119: «А што ся дотычеть мужиковы клячи...»

⁹ Ten pat, p. 129, 130: «Княжата, панове, которые не сядят в поветех, о блудное мають ся заховати подлуг давного обычая, нижли мають брати налезного от клячи по шести грошей, а быдло мають дармо отдавати. А шляхта, которые сядят в поветех, блудные клячи и быдло мають уводити и давати до дворов наших...»

¹⁰ Ten pat, p. 46. Lotyniškoje I Lietuvos Statuto redakcijoje verčiama pažodžiui *equus bellicus*. Žr.: Zbiór praw litewskich, od roku 1389, do roku 1529.—Poznań, 1841 (toliau — ZPL), s. 182.

¹¹ СВКЛ, с. 42, 44, 47, 105, 119, 130; ZPL, s. 170, 175, 184, 329, 364, 391.

¹² Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1887, т. 14, с. 7: «Григор Пацевелич, волов 2, соха, клячи 2; Мис Юрьевич, волов 2, соха, клячи 2»; 9: «Бояре шляхта тогож имения Сольшницкого, которые люди свои мают: Каспаровая Барбара, конь. А то суть люди ее...»

¹³ Lietuvos inventoriai XVII a. V., 1962 (toliau — LI), p. 12: «Юр'кгел Павлович; стат'ку кони трое, волов тры, коров две... Юр'кгис Бурба з жоною; стат'ку кляча одна, волы два, коров две...»

¹⁴ Ten pat, p. 130, 147, 148, 175—177, 179, 180, 182.

¹⁵ Ten pat, p. 226, 236. III Lietuvos Statuto lenkiškajame leidime aiškiai matyti, kad žodis *koń* reiškia ir jojamąjį žirgą, ir apskritai arklį, o *klacza* — darbinį arklį. Žr.: Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego... Wilno, 1819 (toliau — SWKL), s. 350, 351: „Książęta i Panowie chorągiewni... o błędnych mają się zachować tym obyczajem niżej opisanym, to jest: gdy się czyu Koń, або jakie insze bydło przybłąka, або zgonne trafi się na imieniu ich... odyskując ma od każdego Konia... dać po dwa grosze, o bydło ma oddawać darmo. A szlachta ta, którzy siedzą w Powiatach, przybłędne або zgonne Klacze i bydło mają wodzić i dawać do dworow Naszych...“ Plg. 9 išn.

¹⁶ PLKZ, p. 202: „Klaczа /Equa. Kumelę/ Aszwa“.

¹⁷ LI, p. 226; „Wolow oromych dwa, krowa jedna, klacz z zrzebięciem, owiec szescioro...“, 239, 240: „Konie: płowych woznikow cztery, piąta klaczа takowaz, stępaczek s kara gniady, koń sywy rosły stary juz, klaczа tatarcka...; koń gniady chromy, klaczа gniada...“

¹⁸ PLKZ, p. 534: „Szkapa / Caballus tardus, Kuynas“.

tuvos kariuomenė jojo tik vyriškos lyties arkliais¹⁹. Beje, čia greta to *кляча* gali reikšti ir kuiną²⁰.

Atsekant ar spėjant žodžio *кляча* / *klacza* tikrąją reikšmę, reikia jį atitinkamai versti darbinį arkliu, kuinu ar kumele, tačiau tai dar ne visi kumelės pavadinimo sunkumai. Mat baltarusiškuose inventoriuose ji pavadinama ir žodžiu *кобыла*²¹. Žodį *кобыла* turi ir lenkų kalba, jis nurodomas K. Sirvydo žodyne²². Šis žodis nėra toks daugiareikšmis kaip *klacza*, juo, ko gero, vadinama apskritai kumelė²³, tačiau jis gana retas tiek baltarusiškuose, tiek lenkiškuose Lietuvos šaltiniuose. Kebliausia, kad kumelei pavadinti buvo vartojamas gana bendra prasme dar vienas baltarusių ir lenkų žodis — *сви́репа* / *swierzopa*²⁴. Nepaisant gana plačios prasmės, šį terminą geriau būtų versti senu lietuvišku žodžiu *ašva*, reiškiančiu, be kita ko, ir geros veislės kumelę²⁵.

Nevienareikšmis yra ir žodis *жеребец* / *zrzebiec*. Jis gali reikšti eržilą (pvz., I Lietuvos Statuto XII.1 straipsnyje)²⁶, bet gali ir kumeliuką²⁷, ypač vyriškos lyties²⁸. Kumeliuko prasmę šiam žodžiui teikia ir K. Sirvydo žodynas²⁹. Iškastruotas arklys kariuomenės surašymuose vadinamas arba baltarusišku žodžiu *мерин*³⁰, arba lenkišku germanizmu *валах*³¹. Pastarasis pavadinimas gal labiau buvo taikomas geresnei veislei³². Šiuos žodžius galima versti *romytiniu* ir *išdariu*³³, susitarus, prie kurios baltarusiškos formos reikėtų derinti atitinkamą lietuvišką formą.

Šaltiniuose atskiro pavadinimo neturi žemaitukų veislės arkliai³⁴. K. Sirvydo žodyne lenkiškajam *żmudzinek* net nenurodomas lietuviškas ati-

¹⁹ ЛМ, с. 537: «Князь Андрей Неледенский... кляч 2, пнцр., тр., др.» Priklausymas dvaro vėliavai ir gera ginkluotė rodo, kad *кляча* čia nėra kuinas; vadinasi, tai kumelė.

²⁰ Ten pat, p. 488: «Пани Оникеевая Горностаевая... выслала почту... всех коней сорок сем нижли межи ими ключ плохих шесть показала...»

²¹ LI, p. 35: «Жеребят тогорочных два — один без мат'ки, без кобылы...»

²² PLKZ, p. 207: „Kobyła /v. Klacza. Kumele/ aszwa“.

²³ Vaizdžiai tai matyti I Lietuvos Statuto IX.2 straipsnyje — СВКЛ, с. 104: «За коня або за кобылу три рубли грошей...» Plg. lotynišką vertimą — ZPL, s. 327: „pro equo, equave, totidem“.

²⁴ СВКЛ, с. 119: «А свирепа естли бы которая у бороне не бывала або дров не возила, тогда мает то быти плачно, а которая будеть у дворе робливала, тогда полтина грошей... Естли бы хто кому пограбил стадо свирепе...» Pastarojo sakinio lotyniškas vertimas — ZPL, s. 364: „Si quis rapuerit alterius armentum equarum...“ Zr. taip pat: SWKL, s. 330, 331.

²⁵ Lietuviškoji enciklopedija. K., 1933, t. 1 (toliau — LE), skilt. 1377, 1378; Lietuvių kalbos žodynas (toliau — LKZ). V., 1968, t. 1, p. 349. Plg. 16 ir 22 išn.

²⁶ СВКЛ, с. 119: «естли бы хто занял або пограбил стадо нашо або князьское и панское, або землянское а уморил кобылу або жеребца, тогда за жеребца доброго нашого десять коп грошей, а за кобылу пять коп грошей». Kaina rodo, kad *жеребец* čia yra ne kumeliukas, o eržilas.

²⁷ Zr. 17 ir 21 išn.

²⁸ LI, p. 47, „zrzebiec gniady takroczny... kliaczka kara takroczna...“

²⁹ PLKZ, p. 652: „Zrzebiec / Pullus equinus. Kumelis“.

³⁰ ЛМ, с. 457, 534, 564.

³¹ Ten pat, p. 525, 568.

³² Ten pat, p. 572: «всех коней 4 валахи добри...»; 573: «кони 2 валахи добры...»

³³ LKZ. V., 1957, t. 4, p. 169; V., 1978, t. 11, p. 828. Zr. taip pat: LKZ, t. 4, p. 168, 169; V., 1959, t. 5, p. 396; V., 1981, t. 12, p. 741.

³⁴ Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1984, t. 12, p. 482; LE, skilt. 1095.

tikmuo³⁵. Kariuomenės sąrašuose žemaitukai neabejotinai žymimi žodžiu *коник*, bet tik Aukštaitijoje³⁶. Žemaičių seniūnija 1567 m. aiškiai buvo surašyta kito raštininko (čia žymima arklių spalva, ko nėra Aukštaitijoje), visai ar beveik nevartojusio žodžio *коник*. Užtat čia neretai pasitaiko greita stereotipinio *конь* terminas *подъездок*³⁷. Didžiausia tikimybė, kad taip ir vadinamas žemaitukas, nes K. Sirvydo žodyne *podjezdek* verčiamas mažu arkliu³⁸. Tačiau žodis *podjezdek* nebuvo vienareikšmis. Gal Lietuvoje ši prasmė buvo ir mažai paplitusi, tačiau šiaip lenkiškai šiuo terminu vadinamas ir žirgas, kuriuo riteriai jodavo kelionėje (kovai persėsdavo ant kautynių žirgo)³⁹.

Talgi greita bendresnių arklių pavadinimų, pasitaikančių šaltiniuose, iškyla reikalas surasti ir specifiskesnių jų sąvokų lietuviškus atitikmenis. Antrąją termino *podjezdek* reikšmę savo prasme gerai atitinka žodis *jodininkas*⁴⁰. Juo labiau kad jau yra panašiu principu įsitvirtinęs *eidininkas* (arklys nešti moterims, tuo pačiu metu keliantis vienos pusės kojas — rusiškai *иноходец*, vokiškai *der Zelter*)⁴¹. Vakarų Europos šaltiniuose *jodininkas* labiausiai atitiktų terminus *palefredus* ar *paraveredus*⁴². Kautynių žirgui (*dextrarius*)⁴³ (ši terminą vartoja ir Livonijos bei Prūsų kronikos⁴⁴) gal geriausiai tiktų žodis *ristūnas*⁴⁵.

Kaip rodo aptarti žodžiai, šaltiniuose dažniausiai pasitaikančius arklių pavadinimus, bent jau aptartąja apimtimi, galima į lietuvių kalbą išversti ir be naujadarų. Sunkumai glūdi kitur: šie pavadinimai dažnai būna daugia-reikšmiai ir todėl būtinais reikia atsižvelgti į šaltinio specifiką.

Edvardas Gudavičius

³⁵ PLKZ, p. 647: „žmudzinek koń małego wzrostu. Mannus, pumilio equus“.

³⁶ ЛМ, с. 539, 569.

³⁷ Ten pat, p. 1278, 1280.

³⁸ PLKZ, p. 406: „podiezbek / Mannus. Mažas arklis“.

³⁹ Górski K. Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego. Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich“. Gdynia, 1938, s. 36.

⁴⁰ LKZ, t. 4, p. 349.

⁴¹ LKZ. V., 1969, t. 2, p. 1056; Rusų—lietuvių kalbų žodynas. V., 1967, t. 1, p. 348; Немецко-русский словарь. М., 1962. J—Z, с. 1236. *Eidininkai* minimi inventoriuose. Zr.: LI, p. 35: «Кони трое — один находник вороный, лихи и стары и хори...»

⁴² Carolus du Fresne dominus du Cange. Glossarium mediae et infimae latinitatis. Niort, 1886, t. 6, p. 108: „*Palefredus*, equus phaleratus... vide *Paraveredi*“; 165: „*Paraveredi*, equi agminales... quorum usus in cursu publico, non quidem in viis publicis, sed in transversariis et militaribus...“

⁴³ Carolus du Fresne dominus du Cange. Min. veik. Niort, 1884, t. 3, p. 92: „*Dextrarii*, *Dexteriales*, *Destrales*-majores et *cataphracti*, quibus utebantur potissimum in bellis et praелиis“; Górski K. Min. veik., p. 36.

⁴⁴ Pz.: Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.; Л., 1938, с. 281.

⁴⁵ LKZ, t. 11, p. 694.